

BALLENMAKEN OF BALLEFRUTTEN IN GOIRLE

Wel typisch Gools maar niet echt grootschalig...

In de *Beschreeve Staat van de Meijerije van 1794* maakte mr. Caspar van Breugel, landsontvanger der Gemeene Middelen in twee kwartieren van de Meijerij van 's-Hertogenbosch, een economisch portret van elk dorp. Van Goirle zei hij o.a.: "... *De eenige Fabricq is van de Hairballen die voorheen zeer florissant was, terwijl een groot deel der Ingeseetenen daar meede heerlijk hun Brood wonnen, daar dezelve thans zodanig is afgenomen dat naauwelijks agt huisgezinnen daar van kunnen bestaan. De verdere Neering en handteering der Ingeseetenen is buiten de Landbouw het weeven van Spoel anders genaamd gemeene Linnens...*" (= grof linnen).

Het ballenmaken of ballenfrutten is zondermeer een typische bedrijvigheid van Goirle geweest. Dat was zo ongeveer van 1550 tot 1870 het geval. Niet exclusief voor Goirle overigens: zeker ook in Tilburg werden kaatsballen gemaakt, maar ook elders in het land, laatstelijk in Friesland natuurlijk. Bovendien weten we van enkele Goirlenaren dat zij zich als ballenmaker gingen vestigen in Rotterdam (1617) en in Delft (1729). Het ballenmaken is ook nooit de belangrijkste economische activiteit geweest van Goirle. Laat dat vooral duidelijk zijn: dat was in die gehele periode zondermeer de landbouw, en na 1870 werd dat de textiel! Zo formuleerde ook A.C. Brock, koster en kroniekschrijver uit St. Oedenrode, in 1825: "*GOIRLE, gewoonlijk Gool genaamd..... is geen schoon dorp, de huizen liggen er zeer verspreid..... met in 1815 een aantal van 1017 zielen daarbij nog 7 gereformeerden, maken (zij) de gehele bevolking van Goirle uit, welke voor het grootste deel hun bestaan in de landbouw vinden...*".

Nog een belangrijk citaat komt van Cornelis Rens, die op 31 december 1900 zijn historisch overzicht "Goirle 1850-1900" afsloot. Dat overzicht begon met: *In het jaar 1850 den 31 December telde Goirle 1174 inwoners; het was een eenvoudig dorpje met weinig welvaart; behalve de vijftig landbouwers was het meerendeel der bevolking handlinnenwevers die voor een karig loon hard moesten werken; ook bestonden er nog twee kaatsballenmakerijen, die langzamerhand door de Elastieken ballen verdrongen, geheel ophielden. Deze ballen werden gemaakt van lapjes uit bereide schaapsvellen geknipt, genaaid en met koehaar gevuld. Vandaar de oude scheldnaam "de Goolsche Ballefrutters".*

Het ballenfrutten moet ook NIET gezien worden als een bijverdienste van boeren of van wevers. Het was eerder zo dat de landbouw een bijverdienste was voor de ballenfrutters, evenals de landbouw dat was voor de wevers en textielabrikanten, meent Jef van Gils!

De eerste balmaker

De eerste ballenfrutter die wij tegenkomen in de archieven is *Laureijs de balmaecker tot Goirle* in 1552. Het hoogtepunt van de ballenmakerij Goirle kunnen we ongeveer in het midden van de 17^e eeuw situeren. Zo waren er op een beroepenlijst van Goirle uit 1665 liefst 26 balmakers en vier balnaaisters te vinden op 216 beroepsbeoefenaren in totaal, samen zo'n 14%. Vergelijk dat met 19 linnenwevers (9%) en 83 landbouwers (38%), en je leert de verhoudingen kennen in het Goirle van de 17^e eeuw! In een acte uit 1669 staan zelfs 12 "**meester ballenmakers**" met namen genoemd, onder aanvoering van de familie Van Wijck aan de Ketsheuvel, waarvan een aantal ballenmakers afstamden of eraan geparenteerd waren. Maar ook tref je daar namen aan als Van Spaendoncq, Goossens en Van Beeck, zelfs een Cauwenberg was daarbij! En het aantal ballen dat Goirle leverde aan Noord- of

aan Zuid-Nederland was ook niet flauw in die tijd: het ging in 1631 om 17.700 ballen die naar Maastricht moesten, in 1656 liefst 40.000 kaatsballen via Baarle-Nassau/Hertog naar Antwerpen, en in 1721 om 7.500 ballen die via Breda met de beurtschipper naar Amsterdam werden vervoerd. De ballenfrutterij kende echter ook vele ups en downs, zoals dat in elke bedrijfstak voorkomt. Vooral in de 18^e eeuw waren er nogal wat dips. Naast een levering van 10.000 “kolfballen” in 1769 waren er jaren dat het veel minder was en dat er van de 60 nog maar 10 balmakers over waren “*die daar meede nauwelijcx de kost konden winnen*”, zo verklaarden de plaatselijke regenten in 1776. Dit leidde dan tot het citaat bovenaan in dit artikel uit 1794: nog één fabriekje met 8 ballenfruttergezinnen was er toen op het einde van de 18e eeuw. Jef van Gils benadrukt echter wel dat een aantal handelaren in ballen tot de notabelen van Goirle gerekend mochten worden, bijvoorbeeld omdat zij het in de 18e eeuw wel schopten tot lid van de schepenbank van Tilburg en Goirle!

In de 19^e eeuw blijft het ballenmaken nog wel steeds verbonden met Goirle, maar niet met grote aantallen ballenmakers. Adriaan van Besouw (1797-1831), van wie een hele boekhouding is overgebleven, verhandelde in 15 jaar (1816-1830) nog ruim 22.000 kaatsballen, dat is gemiddeld 1500 ballen per jaar. In het eerder aangehaalde citaat van Cornelis Rens lezen we dat er in 1850 nog twee kaatsballenmakerijen waren. En in 1853 staat in het Gemeenteverslag nog wel “dat in Goirle de enige kaatsballenmakerij van Nederland is te vinden en zich nog steeds handhaaft”, maar dat leek meer op een laatste stuiptrekking... Ballenmakers die in de 19^e eeuw nog ballen maakten of verhandelden waren Gerard en zijn bovengenoemde zoon Adriaan van Besouw, Laurens van Dun, en later diens weduwe en hun kleinzoon Laurens Naaijken. De laatste full-time ballenfrutter moet Francis Eijsermans zijn geweest, die overleed in 1871. Maar het zijn allemaal wel echt Goirlese namen dus: veel nakomelingen van de familie Van Wijck, en ook namen als Van Dun, Van de Sande, Van Diessen, De Volder en Eijsermans komen we tegen! En dan is het dus na 1871 met ballenfrutten gedaan, het is geschiedenis geworden!

Het procedé van het ballenfrutten.

De manier van ballenmaken is ons wel ongeveer overgeleverd door Henri Janson en Jef van Gils, maar staat niet ergens duidelijk verbeeld of uitgelegd. Ook Jan & Caspar Luiken, die wel 100 beroepen hebben uitgebeeld in *Het Menselyk Bedryf* (Amsterdam 1694), kenden géén (kaats-) ballenmaker... Het moet zo zijn gegaan:

1. Het omhulsel van de bal
Gebruikt werd daarvoor zacht schapenleer, *bazaan* heette dat in het vak. Het waren zes stukjes schapenleer die met pekdraad aan elkaar werden genaaid. Het laatste stukje bleef open totdat de bal helemaal gevuld was, en werd dan pas gesloten.
2. De vulling bestond uit koe-, kalver- of hokkelingenhaar, en eventueel varkenshaar of gemalen eikenschors/run voor de nog goedkopere ballen. Het hokkelingenhaar kon goed vocht opnemen en uitzetten; dat was favoriet voor een strakke bal! Een echte kaatser spuugde nog een slok bier over de bal vóór hij speelde, dan stond de bal strak en was veerkrachtig! Het haar werd gewassen en gedroogd. Het zat dan nog wel vol met klitten. Die werden eruit geslagen door met een streng haar op de harde rand van een trog te slaan; dat was zwaar werk!
3. Op een lange balbank, waar de ballenfrutter ook op kon zitten denk ik, werd de bal vastgezet in drie ronde openingen van verschillend formaat. De bal kon dan worden volgestopt en aangestampt met een stompe priem.

4. Met een hamertje werd de bal, die weer was vastgezet in een ronde vorm aan de balbank, vastgeklopt om alle oneffenheden plat te slaan.
5. De ballen werden met een verfbadje naar believen geverfd. Favoriet was om de bal half blauw of half rood te verven, dat waren de bonte ballen. Bleef hij ongeverfd, dan heette het een blanke of witte bal. Geleverd werden drie soorten kaatsballen: de Gentse voor België, de Friese voor Friesland en tenslotte nog de kleine bal. Waar dat verschil in zat, weten we niet precies.

Het gehele proces van balmaken kostte 1 uur werk per bal! Een ballenmaker leerde in het leermeester-gezelsysteem in de 16^e en 17^e eeuw het vak in twee jaar tijd.

Ballenfrutten is overigens geen denigrerende benaming, al noemde Cornelis Rens "Goolse Ballenfrutters" een scheldnaam. Frutten is gewoon Brabants voor *priegelig werken met de vingers, prutsen...*! En *"iets uit de frut doen"* is pas echt Brabants! Nee, de benaming "Goolse Ballenfrutter" is mijns inziens eerder een geuzennaam!

Dat is zo ongeveer wat er met de huidige kennis te reconstrueren is over het ballenmaken of ballenfrutten in Goirle. Genoeg reden voor een beeld van de ballenfrutter in Goirle, dat wel, maar dan vooral als hommage aan een typisch en dapper beroep in Goirle, en niet : een belangrijk, eervol of goedverdienend beroep in Goirle, want dat was het echt niet altijd!

Jan A.M. van Eijck, voorzitter Heemkundekring De Vyer Heertganghen

Goirle, mei 2014

Bronnen:

C. van Breugel, *Beschreeve Staat van de Meijerije 1794*, in **Historia Agricultura VIII** (1965), Groningen; Quartier van Oosterwijk, p. 320-321

A.C. Brock, **Historische Beschrijving van de Meierij**, ms. ca. 1825; uitg. in typoscript, Schijndel 1977, blz. 283

Jef van Gils, *Zin en onzin over de ballenmakerij*, In **Tilburg**, Ts voor Geschiedenis, Monumenten en Cultuur, **Jrg 3, nr. 2** (juni 1985), p.4-14.

Jef van Gils, *Nijver en notabel*, in **Welpen van de Brabantse Leeuw**, genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch 1991, p. 27-35.

H.W. Janson, **Bijdrage tot de Geschiedenis van Goirle**, Goirle 1953, p. 88-91

Cornelis Rens, **1850. Goirle. 1900.**, *manuscript* dd. 31 december 1900, gesigneerd C.Rens / kopie in bezit van de schrijver.

P. Wiercx, *Ballenfrutters, Gij draagt uw naam met ere*, in **Rond De Schutsboom**, **Jrg. 17, nr. 2** , Goirle december 1997), p. 2-6

De Ballenfrutter, tekening van Willy van Rooy.
Helaas ontbreekt hier de balbank!

De Balbank

[beide: coll. Heemkundekring De Vyer Heertganhen]

Gereedschap voor het ballenfrutten: vlnr houten kopje, hamer, priem en de bal!

[fotocoll. Jef van Gils]